

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 3, Kış/Aralık 2022

ERGEŞ CUMANBULBUL OĞLI'NDAN DERLENEN ÖZBEK DESTANLARININ DİL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE NOTLAR

**Notes on Linguistic Features of Uzbek Epics Collected from Ergeş
Cumanbulbul Oğlu**

Araştırma Makalesi • Research Article

Arş. Gör. Erdi ERBEDEN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
erdi.erbeden@nevsehir.edu.tr

0000-0002-1717-0175

Geliş Tarihi/Received: 07.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 26.11.2022

Atıf/Citation

Erbeden, E. (2022). Ergeş Cumanbulbuloğlu'ndan Derlenen Özbek Destanlarının Dil Özellikleri Üzerine Notlar. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (3), 181-210.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Ergeş Cumanbulbul oğlu tanınmış Özbek destancılarından biridir. Korğan destancılık geleneği dairesinde icra faaliyetlerinde bulunmuş olan destancının repertuarında otuzdan fazla Özbek destanının var olduğu ve bunları çeşitli toplantılarda icra ettiği bilinmektedir. Söz konusu destanların bir kısmı farklı araştırmacılar tarafından derlenmiş, bir kısmı ise bizzat destancı tarafından yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilen destanların da yalnız belirli bir kısmının yayımlandığı görülmektedir. Söz konusu destanların dili, ölçünlü Özbek Türkçesi olmakla birlikte düzensiz olarak konuşma diline ait öğelere de rastlanılır. Bu makalede Cumanbulbul oğlu'ndan derlenerek yayımlanan Özbek destanlarının ölçünlü Özbek Türkçesinden farklılık gösteren dil özellikleri üzerinde durulacaktır. İncelemeye temel oluşturan veriler, destancıya ait Özbek destanlarının yayımlandığı *Bulbul Teraneleri* isimli beş ciltlik eserden elde edilmiştir. Bahse konu dil malzemesi artzamanlı yöntemle incelenmiş ve bulgular, ilişkili görülen Türk lehçelerindeki karşılıklarıyla mukayese edilmiştir. Sonuç olarak; Ergeş Cumanbulbul oğlu'ndan derlenen Özbek destanlarındaki konuşma diline ait gramatikal unsurların geniş kapsamda Kıpçak grubu Türk lehçeleriyle, dar kapsamda Kazak ve bilhassa Karakalpak Türk yazı dilleriyle uyumluluk gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Destanları, Korğan Destancılık Geleneği, Ergeş Cumanbulbul oğlu, Ağız Özellikleri, Kıpçak ağız

Abstract

Ergeş Cumanbulbul oğlu is one of the well-known Uzbek epic tellers. It is known that there are more than thirty Uzbek epics in the repertoire of the epic teller, who has performed activities in the Korgan epic tradition, and he performed them in various meetings. Some of the epics in question were compiled by different researchers, and some of them were written by the epic teller himself. It is seen that only a certain part of the epics were published. Although the language of the mentioned epics is the standard Uzbek, elements from spoken language are also encountered irregularly in these epics. In this article, the language features of the Uzbek epics compiled from Cumanbulbul

oğli, which differ from the standard Uzbek, will be emphasized. The data forming the basis of the analysis were obtained from the five-volume work called *Bulbul Teraneleri*, in which the Uzbek epics of the epic teller were published. The mentioned language material was analyzed with the diachronic method and the findings were compared with its equivalents in related Turkic dialects. As a result; it has been determined that the grammatical elements of the spoken language in the Uzbek epics compiled from Ergeş Cumanbulbul oğlı are compatible with the Turkic dialects of the Kipchak group in a wide scope, with the Kazakh and especially the Karakalpak Turkic written languages in a narrow scope.

Key Words: Uzbek Epics, Epic Tradition of Korĝan, Ergeş Cumanbulbul oğlı, Subdialect Features, Kipchak subdialect

Giriş

Destanlar ait oldukları toplumlardan izler taşıyan ve o toplumların sosyal hayatında önemli yer tutan anonim halk edebiyatı ürünleridir. Türleri, konuları, oluşum coğrafyaları veya ortaya çıkış dönemleri gibi hususlar bakımından birbirinden farklılık gösteren destanların; icracılarının tarzları, üslupları ve icra şekilleri gibi yönlerden de farklılaştıkları bilinmektedir. Söz konusu bu farklılıklar, alanyazında destancılık ekolleri, destan mektepleri, destancılık geleneği vb. isimlerle anılmaktadır.

Özbek Türkleri arasında Bulungur, Nur Ata, Yengi Korĝan, Şehr-i Sebz, Narpay, Harezmi, Şerabad, Kamay, Özbek-Lagay ve Korĝan Mektepleri olmak üzere yaklaşık olarak on farklı destancılık ekolünün var olduğu ve söz konusu ekoller çerçevesinde icra faaliyetlerinde bulunulduğu tespit

edilmiştir. Korğan destancılık geleneği¹, bunlar arasında en çok yaygınlık kazanan destan ekollerindedir. Ergeş Cumanbulbul oğlu, bu destancılık ekolünün öne çıkan temsilcilerinden biridir (Ata Yıldız, 2019: 53-54).

1868 yılında Buhara Emirliği, Nurata Beyliğine bağlı Korğan köyünde dünyaya gelen Ergeş Cumanbulbul oğlu, ailesi ve sosyal ortamının da tesiriyle destan icrasına başlamış, zamanla Özbek Korğan destancılık ekolünün en önemli temsilcilerinden biri hâline gelmiştir (Zarif, 2018: 6; Ata Yıldız, 2019: 53).

Destancının repertuarında önemli bir kısmı Goroğlı dairesinde değerlendirilen otuzdan fazla Özbek destanının var olduğu bilinmektedir. Destancı tarafından icra edilen Özbek destanlarının bir kısmı Muhammedisa Ernazar oğlu ve Hadi Zarif tarafından derlenmiş bir kısmı ise destancı tarafından yazıya geçirilmiştir (Mirzayev ve Corayev, 2018: 36; Eşankul, 2018: 100-104; Turdimov, 2018: 59-60). Söz konusu destanlar daha sonra farklı zamanlarda ayrı ya da toplu şekilde yayımlanarak² ilgililerinin hizmetine sunulmuştur.

---

¹ Özbek destancılık gelenekleri ve temsilcileri için bkz. Naciye Ata Yıldız, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, ss.51-55.

² Ergeş Cumanbulbul oğlu (1972). Dalli (Haz. A. Müzeyyene). Taşkent.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (1975). Kuntuğmiş Destanı, Arzigul - Destanlar. Özbek Halk İcadı. Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyat va Sanat Naşriyatı. 131-265.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (1977). Pesni Bulbulya I-V. Moskova.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (1999). Alpamış. (Haz. T. Mirzayev, Z. Hüseinova). Taşkent: Yazuvçi Naşriyatı.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (2011). Kuntuğmiş. Ravşan (Destanlar). Taşkent: “Şarq”.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (2016). Kuntuğmiş Destanı, Özbek Halk İcadı Yadgarlıkları. 9.

Cild. (Ed. T. Mirzayev; Haz. H. Zarifov, Z. Husainova, M. Coraev.) Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Naşriyat. 19-156.

Ergeş Cumanbulbul oğlu (1949). Kuntuğmiş - Destan (Haz. B. Kerimiy). Taşkent.

Hadi Zarif önderliğinde yayına hazırlanan beş ciltlik *Bulbul Teraneleri*, destancının repertuarındaki destanların nicelik ve nitelik bakımından değerlendirilerek neşredilmesi yönünde dikkat çekici çalışmalardan biridir. Yayın işlerini Töre Mirzayev ve Zübeyde Hüseyinova'nın üstlendiği *Bulbul Teraneleri*'nin ilk cildi 1971 (Aysuluv, Yekke Ahmed, Küntoğmış), ikinci cildi 1972 (Dalli, Ravşan), üçüncü cildi 1972 (Huşkeldi, Kündüz Bilen Yulduz), dördüncü cildi (Halдарhan) ve beşinci cildi 1973 (Destanlar ve Termeler) yıllarında yayımlanmıştır (Mirzayev, 2013: 191-194). Bu makalenin inceleme kısmına temel oluşturan dil malzemesi, *Bulbul Teraneleri* isimli eserden elde edilmiştir.

Çalışmada ilk olarak *Bulbul Teraneleri*'ndeki ölçünlü Özbek Türkçesinden farklı olan dil (ağız) unsurları tespit edilmeye çalışılmıştır. Destan metinlerindeki farklılık arz eden unsurların Özbek araştırmacılar tarafından eserde dipnotlarla işaretlenmiş olmasının çalışmaya olumlu yönde katkıda bulunduğu söylenebilir. Nitekim inceleme kısmında kullanılan dil verileri, söz konusu dipnotların taranmasıyla elde edilmiştir. Mevcut dil malzemesi daha çok fonetik, nispeten fono-morfolojik bakımdan artzamanlı yöntemle ele alınmış, daha sonra ilişkili görülen çağdaş Türk yazı dilleriyle karşılaştırmaya tâbi tutulmuştur. Böylece bahse konu Özbek destanlarında mevcut olan ağız özelliklerinin Türk yazı dilleriyle hangi oranda uyumluluk gösterdiğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Bulbul Teraneleri'ni yayımlayan Özbek araştırmacılar tarafından işaretlenmiş olan ancak *tälli ~ tâtli* (D-BT2: 113) örneğinde görüldüğü gibi benzeşme türünden ses olaylarını kapsayan açıklamaları içeren dipnotlar, *bosängdi ~ bolsäng edi* (R-BT2: 533) örneğindeki gibi ek fiilin düşürüldüğü

kullanımları işaret eden dipnotlar, *mānġrā-* ~ *mā' rā-* (HI-BT4: 38) örneğinde olduğu gibi yansıma seslerin açıklamalarını içeren dipnotlar ve *keçäsi bilän* ~ *käçäli bëri* (Hş-BT3: 170) örneğinde görüldüğü gibi leksik unsurların seçimlik kullanımına bağlı açıklamaları içeren dipnotlar çalışmaya dâhil edilmemiştir.

‘Ж’ grafemi, çağdaş Türk yazı dillerinde umumiyetle /c/ ve /j/ fonemlerini karşılamak için kullanılmaktadır. Çağdaş Özbek, Kazak ve Karakalpak Türk yazı dillerinde /j/ fonemini karşılamasına rağmen tarihî niteliği olan metinlerin kullanıldığı bu çalışmada “ж” grafemine karşılık olarak /c/ fonemi kullanılmıştır.

1. Destan Metinlerinde Tespit Edilen Ses Olayları

1.1. Ünsüz Değişmeleri

1.1.1. Tonlulaşma

/-k-/ > /-ġ-/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde iç seste korunmuş olan ET /k/ fonemi, destan metinlerinde tonlulaşarak /ġ/’ya değişmiştir:

ET *tokış-* “vuruşmak, çarpışmak” (Şirin, 2016: 500) > ÇT *tokaş-* /*tokış/tokun-* (ÇTS: 1142-1144) > ÖT *toġnaş-* (ÖTİL-4: 254) ~ DM *toġıs-* “karşı karşıya gelmek, karşılaşmak; çarpışmak” (K-BT1: 262).

Ünlü sesler arasında kalan ön damaksıl /k/ ve art damaksıl /k/’ların tonlulaşması Türkçenin genel seslik özelliklerindedir.

AZT *togguş-* “tokuşmak, çarpışmak” (ATTTBY: 739), KGT *togoş-* “karşılaşmak, rastlaşmak” (KGTS-2: 2062), KZT *toġıs-* (KTTTS: 538), KKT *toġıs-* (KKTS: 592).

/t- /> /d-/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde ön seste korunmuş olan ET ve OT /t/'lerin destan metinlerinde tonlulaşarak /d/'ye deđiştđđi örnekler mevcuttur:

ET *taş* “dış” (EDPTCT: 556) > ÇT *taş~daş* (ÇTS: 1086) > ÖT *tâş* (ÖTİL-4: 159) ~ DM *dâş* “dış” (Hş-BT3: 64).

OT *tegre, tägrä* “etraf, daire, çevre, muhit” (KTS: 773) > ÇT *tegre, tēgre, tigre* (ÇTS: 1100) > ÖT *tēgrä* (ÖTİL-4: 50) ~ DM *dēgrä* “çevre, etraf” (Hş-BT3: 64).

OT. *teğirmen* “değirmen, değirmen taşı” (KTS: 770) > ÇT *tēğirmen/tigirmen/tigirmen* (ÇTS: 1100) > ÖT *tēğirmän* (ÖTİL-4: 46) ~ DM *diyirmän* “değirmen” (HI-BT4: 193).

Tarihî ve çağdaş Doğu grubu Türk yazı dillerinde ön seste genel olarak korunmuş olan /t/'ler, tarihî ve çağdaş Batı grubu Türk yazı dillerinde daha çok tonlulaşarak /d/'ye değişmiştir. Bu ses olayı, Batı grubu Türk yazı dillerinin önde gelen ayırt edici seslik özelliklerinden biridir:

EBT *daş* “dış” (EATS: 193), AZT *daş* (ADİL-I: 543), TMT *daş* (TTS: 136).

EBT *değre* “çevre, etraf” (EATS: 198), TMT *degre-daş* (TTS: 142).

EBT *değirmen* “değirmen” (EATS: 195), AZT *dəyirman* (ADİL-I: 607), TMT *değirmen* (TTS: 142).

1.1.2. Süreklileşme**1.1.2.1. Akıcılaşıma****/-d/ > /y-/**

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde bazı sözcüklerde korunmuş olmasına rağmen söz içi /d/ foneminin destan metinlerinde akıcılaşıarak /y/'ye değişimi söz konusudur:

OT *südre-/südrü-* “sürüklemek, zorla çekmek” (KTS: 709) > ÇT *südre-* (ÇTS: 1018) > ÖT *südrä-* (ÖTİL-3: 581-582) ~ DM *süyrä-* “sürtmek, sürümek, sürüklemek” (D-BT2: 190).

ET’de iç seste korunan /d/ fonemi; KT’de sızıcılaşarak dişler arası /d/’ye değişmiş, HAT Dönemi’nde Harezm bölgesinde korunmuş, Kıpçak bölgesinde akıcılaşarak /y/’ye değişmiştir. Daha sonraki dönemde tarihî Doğu ve Batı grubu Türk yazı dillerinde genel olarak /y/’li kullanım devam etmektedir (Tekin ve Ölmez, 2003: 18-145). Söz içi ve sonu /d/ > /y/ değişimi Kuzeybatı, Güneydoğu ve Güneybatı grubu Türk lehçeleri için ayırt edici nitelikte seslik bir özellik değildir.

/g/ > /y/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde iç ve son seste korunmuş olan ET ve OT ön damak ünsüzü /g/’lerin destan metinlerinde akıcılaşarak /y/’ye değiştiği örnekler mevcuttur:

ET *teg-* “yetişmek, ermek” (EDPTCT: 476) > ÇT *teg-/tæg-/deg-/dig-/tig-* (ÇTS: 1099) > ÖT *teg-* (ÖTİL-4: 48-49) ~ DM *tiy-* “değmek, dokunmak” (KbY-BT3: 320, D-BT2: 161, KbY-BT3: 302, K-BT1: 215, D-BT2: 139, KbY-BT3: 322).

OT *tüg-* “dügümlemek, çatmak, bağlamak” (KTS: 842) > ÇT *tüg-* (ÇTS: 1168) > ÖT *tüg-* (ÖTİL-4: 176-177) DM *tüy-* “dügümlemek, bağlamak” vb. (KbY-BT3: 301, D-BT2: 50, R-BT2: 436).

İç seste görülen örnekler:

OT. *teğirmen* “değirmen, değirmen taşı” (KTS: 770) > ÇT *tægirmen/tigirmen/tigirmin* (ÇTS: 1100) > ÖT *tægirmän* (ÖTİL-4: 46) ~ DM *diyirmän* “değirmen” (Hl-BT4: 193).

OT *öğren-/ögrän-* “öğrenmek” (KTS: 604) > ÇT *öğren-/örögen-* (ÇTS: 872) > ÖT *ögrän-* (ÖTİL-5: 162) ~ DM *üyrän-* “öğrenmek” (HI-BT4: 312).

ET’de iç ve son seste korunan /g/ foneminin akıcılışarak /y/’ye değişimi, Kıpçak grubu Türk yazı dilleri için tipik bir özelliktir:

KGT *tiy-* “değmek, temas etmek” (KGTS-2: 2056), KZT *tiy-* (KTTTS: 536).

KGT *tüy-* “dügümlemek, düğüm yapmak” (KGTS-2: 2145), KZT *tüy-* (KTTTS: 560).

KGT *tegirmen* “değirmen” (KGTS-2: 1990), KZT *diyirmen* (KTTTS: 127).

KGT *üyrön-* “öğrenmek” (KGTS-2: 2195), KZT *üyren-* (KTTTS: 595).

/ğ/ > /y/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde iç ve son seste korunmuş olan ET ve OT ötümlü art damak ünsüzü /ğ/’ların destan metinlerinde akıcılışarak /y/’ye değiştii örnekler de mevcuttur:

ET *yığ-* “yığmak” (EDPTCT: 897) > ÇT *yığ* (ÇTS: 1249) > ÖT *yığ* (ÖTİL-2: 274-275) ~ DM *ciy-* “yığmak” (K-BT1: 179, R-BT2: 436, HI-BT4: 210, D-BT2: 86).

OT *sığ-* “sığmak, tesir etmek, dokunmak, koymak” (KTS: 680) > ÇT *sığ* (ÇTS: 981) > ÖT *sığ-* (ÖTİL-3: 532) ~ DM *siy-* “yer tutmak, yerleşmek, uyun olmak, tam gelmek” (HI-BT4: 466, TH- BT5: 42).

İç seste görülen örnekler:

OT *sığır* “sığır” (KTS: 681) > ÇT *sığır* (ÇTS: 981) > ÖT *sigir* (ÖTİL-3: 493) ~ DM *siyir* “sığır” (HI-BT4: 193).

ET’de iç ve son seste korunan /İğ/ ses grubunun sonundaki ünsüzün akıcılılaşmasıyla /Iy/ ses grubuna değişimi, Kıpçak grubu Türk yazı dilleri için tipik bir özelliktir (Tekin ve Ölmez, 2003: 108).

KGT *cıy*- “yığmak” (KGTS-1: 602), KZT *cıy*- (KTTTS: 177), KKT *cıy*- (KKTS: 244).

KGT *sıy*- “sığmak” (KGTS-2: 1817), KZT *sıy*- (KTTTS: 500), KKT *sıy*- (KKTS: 506).

KGT *sıyır* “sığır” (KGTS-2: 1819), KZT *sıyır* (KTTTS: 483), KKT *sıyır* (KKTS: 507).

/k/ > /v/

Ünlü sesler arasında kalan /k/’ler, Türkçede genel olarak tonlularak /g/’ye değişir. Bu fonemin destan metinlerinde sızıcılışarak /v/’ye değişimi de söz konusudur:

ET *tükel* “tam, eksiksiz” (EDPTCT: 480) > ÇT *tükel* (ÇTS: 1156) > ÖT *tügäl* (ÖTİL-4: 174) ~ DM *tüväl* “tam, eksiksiz” (D-BT2: 249, Hş-BT3: 118).

Türkçede iç seste bulunan /g/’lerin sızıcılışma eğilimi gösterdikleri bilinmektedir. Türkmen ve Karakalpak Türkçelerinde bu duruma örnek teşkil eden kullanımlara rastlanır. Söz içi /g/ fonemi, Türkmen ve Karakalpak Türk yazı dillerinde daha çok sızıcılışarak /v/’ye değişmiştir.

KGT *tügöl* “tam, eksiksiz” (KGTS-2: 2129), KZT *tügel* (KTTTS: 560), KKT *tüvel* (KKTS: 613).

KGT *ögöy* “üvey” (KGTS-2: 1691), KZT *ögey* (KTTTS: 423), AZT *ögey* (ADİL-I: 545), TMT *övey* (TTS: 201).

1.1.2.2. Sızıcılaşma

/-b-/> /-v-/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde iç seste akıcılaşarak (v~v>) /y/'ye değişen ET /b/'ler, destan metinlerinde sızıcılaşarak /v/'ye değişmiştir:

ET *tebe* “deve” (Şirin, 2016: 310) > OT *teve*, *tèvi*, *tevey*, *tevey*, *teve*, *tive*, *tivi* (KTS: 794) > ÇT *tèfe*, *tève*, *teve*, *tive* (ÇTS: 1099) > ÖT *tüyä* (ÖTİL-4: 222) ~ DM *tévä* (HI-BT4: 411-412).

ET bazı sözcüklerdeki söz içi /b/'lerin Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde sızıcılaşarak /v/'ye değiştii görülmektedir:

KGT *töö* “deve” (KGTS-2: 2095), KZT *tüye* (KTTTS: 423), TMT *düye* (TTS: 185), AZT *deve* (ADİL-I: 605).

/-ğ/ > /-v/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde son seste korunmuş olan ET ve OT /ğ-'ların destan metinlerinde sızıcılaşarak /v-'ye değiştii örnekler mevcuttur:

ET *tağ* “dağ” (EDPTCT: 463) > ÇT *tağ/dağ* (ÇTS: 1061) > ÖT *tâğ* (ÖTİL-4: 163) ~ DM *täv* “dağ” (HI-BT4: 514, D-BT2: 202, R-BT2: 536).

ET *tuğ* “tuğ” (EDPTCT: 464) > ÇT *tüğ/tük/tuğ* (ÇTS: 1156) > ÖT *tuğ* (ÖTİL-4: 224) ~ DM *tuv* “tuğ” (R-BT2: 487, R-BT2: 559).

ET *tuğ-* “doğmak” (EDPTCT: 465-466) > ÇT *toğ-/tok-/doğ-/tuğ-/tuk-* (ÇTS: 1139) > ÖT *tuğ-* (ÖTİL-4: 225) ~ DM *tuv-* doğmak (YA-BT1: 167, R-BT2: 561, D-BT2: 144).

ET *yağ-* “yağmak” (EDPTCT: 896) > ÇT *yağ* (ÇTS: 1218) > ÖT *yâğ-* (ÖTİL-2: 58-59) ~ DM *cäv-* “yağmak” (D-BT2: 145, HI-BT4: 268).

OT *sağ* “sağlık, esenlik, dinç, sağlam, sağlamlık” (KTS: 646) > ÇT *tağ/dağ* (ÇTS: 1061) > ÖT *sâğ* (ÖTİL-3: 562) ~ DM *säv* “hastalığı bulunmayan, sağlığı-sıhhati yerinde, sağlam” (HI-BT4: 276).

OT *sağ-* “süt sağmak” (KTS: 647) > ÇT *sağ* (ÇTS: 936) > ÖT *sâğ-* (ÖTİL-3: 563) ~ DM *sâv-* “süt sağmak” (HI-BT4: 514).

OT *uğuğ/oduğ/odağ* “uyanık” (KTS: 566, 863) > ÇT *uyğak, oyğak, oyğag, uyağ, oyağ, uyğak, oykağ* (ÇTS: 1191) > ÖT *uyğak* (ÖTİL-4: 275) ~ DM *uyâv* “uyanık” (K-BT1: 248, HI-BT4: 490).

Destan metinlerinde bu durumun iç seste görülen örnekleri de mevcuttur:

OT *soğur-* “elde etmek, edinmek” (HATS: 526) > ÇT *soğur-/suğur-* “ayırarak, sıyırmak, çekmek” (ÇTS: 1007) > ÖT *suğur-* (ÖTİL-3: 605) ~ DM *suvir-* “çıkarmak, çekip almak” (HI-BT4: 206).

OT *soğı-* “soğumak” (KTS: 692) > *savu-* (ÇTS: 955) > ÖT *sâvi-* (ÖTİL-3: 538) ~ DM *suvi-* “soğumak” (YA-BT1: 167, D-BT2: 144, R-BT2: 561, Hş-BT3: 63).

ET ve OT’de iç ses ve son seste bulunan ötümlü art damak ünsüzü /ğ/’ların sızıcılaşarak /v/’ye değişimi, Kazak Türkçesi için tipik bir özelliktir:

KGT *too* “dağ” (KGTS-2: 2075), KZT *tav* (KTTTS: 526).

KGT *tuu* “tuğ, sancak” (KGTS-2: 2121), KZT *tuv* (KTTTS: 551).

KGT *tuu-* “doğmak, doğurmak” (KGTS-2: 2121), KZT *tuvi-* (KTTTS: 551).

KGT *caa* “yağmak” (KGTS-1: 468), KZT *cav-* (KTTTS: 168).

KGT *sak* “sağlıklı” (KGTS-2: 1761), KZT *sav* (KTTTS: 472).

KGT *saa-* “sağmak” (KGTS-2: 1757), KZT *savi-* (KTTTS: 472).

KGT *oygoo* “uyanık” (KGTS-2: 1682), KZT *oyav* (KTTTS: 421).

KGT *suu-* “soğumak” (KGTS-1: 1867), KZT *suvi-* (KTTTS: 492).

/-p/ > /-v/

Destan metinlerinde tek heceli eylemlerin sonundaki /p/ ve /b/'ler, zarf-fiil eki [-p]'den önce sızıcılaşarak /v/'ye değişmektedir.

ET *kap-* “eller ya da dişlerle yakalamak, kavramak” (EDPTCT: 580) > ÇT *kap-* (ÇTS: 576) > ÖT *kâp-* (ÖTİL-5: 334) ~ DM *kâv-* “ısırmak, dişlemek, tutmak” (D-BT2: 145).

OT *çap-* “yüzmek, çamurla sıvamak, vurmak” (KTS: 176) > ÇT *çap-* “vurmak, ele vurmak; akın yapmak, yağmalamak; atla gitmek, at sürmek, seğirtmek; baş kesmek” (ÇTS: 227) > ÖT *çâp-* (ÖTİL-4: 506) ~ DM *çâv-* “koşmak, ata binerek koşturmak” (Hş-BT3: 64).

OT *tap-* “bulmak” (KTS: 749) > ÇT *tap-* (ÇTS: 1078) > ÖT *tâp-* (ÖTİL-4: 148-149) ~ DM *tâv-* “bulmak, rast gelmek” (D-BT2: 145, Hş-BT3: 64).

Tek heceli eylemlerin sonundaki /p/ ve /b/'lerin zarf-fiil eki [-p]'den önce sızıcılaşarak /v/'ye değişmesi, Kazak Türkçesinin tipik özelliklerindedir (Tamir, 2007: 437).

/ç-/ > /s-/

OT'de ön seste bulunan /ç/ foneminin destan metinlerinde sızıcılaşarak /s/'ye değiştiği bir örnek mevcuttur:

OT *çöz-/ çüj-* “çözmek, yaymak, sermek; çekerek uzatmak, uzunluğuna çekmek” (KTS: 193, 195) > ÇT *çöz-* (ÇTS: 260) > ÖT *çöz-* (ÖTİL-4: 520) ~ DM *söz-* “uzanmak, yayılmak” (D-BT2: 176).

Ön seste /ç/ > /s/ değişimi Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu grubu Türk yazı dilleri için tipik bir özellik değildir.

KZT *şeş-* “çözmek” (KTTTS: 639), KKT *şeş-* (KKTS: 539), TTS *çöz-* (TTS: 126).

1.1.2.3. Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişmeler

/v/ > /ng/

OT *avla-* “avlamak” (KTS: 75) > ÇT *avla-*, *avla-* (ÇTS: 73) > ÖT *âvlä-* (ÖTİL-3: 178) ~ DM *anġlä-* “avlamak” (HI-BT4: 416).

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde daha çok sızıcı biçimleriyle karşımıza çıkan *av* ~ *av* sözcüğündeki ünsüz ses, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde akıcılaşarak /ñ/’ye değişmiştir.

KGT *añ* (*añ uula-*) “av (av avlamak)” (KGTS-1: 112), KZT *añ* (KTTTS: 16), KKT *añ* (KKTS: 25).

/y/ > /h/

Ar. *vilâyet* “il, vilayet” (ATS: 1013) > ÇT *vilâyet* (ÇTS: 1214) > ÖT *vilâyät* (ÖTİL-1:461) DM *vulähät* “il, vilayet” (HŞ-BT3: 27).

vilâyet > *vulähät* örneğinde görülen iç seste /y/ > /h/ değişimi, belirli bir Türk yazı dilinin tipik özelliğini yansıtan ses değişimi değildir.

/-h-/ > /-y-/

Destan metinlerindeki alıntı bazı sözcüklerde iç seste /h/ foneminin akıcılaşarak /y/’ye değişimi söz konusudur:

Ar. *feh̄m* “anlayış” (ATS: 676) > ÇT *feh̄m* (ÇTS: 360) > ÖT *fǟhm* (ÖTİL-4: 337) ~ DM *fǟyim* “anlayış, idrak” (HŞ-BT3: 19, HI-BT4: 515).

/h/ fonemi, boğumlanması güç olan seslerdendir. Bu nedenle düşme ya da değişme eğilimi gösterir. /h/ > /y/ değişimi Türkçede bilhassa Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde görülebilen ses olaylarından. Söz konusu ses değişimi, kimi Türk lehçelerinde yazı diline de girmiştir.

KGT *nasıyat* “nasihat” (KGTS-2: 1605), KZT *meyman* “misafir” (KTTTS: 375).

1.1.3. Süreksizleşme

/f/ > /b/

Ar. *kāfile* “kafile, konvoy” (ATS: 722) > ÇT *kafile* (ÇTS: 563) > ÖT *kāfilä* (ÖTİL-5: 348-349) ~ DM *kablä* “kafile, konvoy” (D-BT2: 8).

Alıntı kelimelerdeki /f/ fonemi, bazı Türk lehçelerinde süreksizleşerek /p/'ye değişmektedir. Aynı durum Kazak Türkçesi için de söz konusudur. Kazak Türkçesinde ayrıca bu sesin tonlulararak /b/'ye değiştiği de görülür: *fal* > *pal* > *bal*, *fatiha* > *pata* > *bata* vb. (Biray vd., 2018: 45).

/s/ > /ç/

OT *sakçı* “nöbetçi, muhafız” (KTS: 649) > ÇT *sakçı* (ÇTS: 942) > ÖT *sākçi* (ÖTİL-3: 562) ~ DM *çākçi* “muhafız, bekçi, korucu” (Hş-BT3: 88).

sakçı > *çākçi* örneğinde görüldüğü üzere son seste s > ç değişimi herhangi bir Türk yazı dili için tipik değildir.

/y/ > /c/

Ölçünlü Özbek Türkçesinde ön seste korunmuş olan ET /y-'lerin destan metinlerinde süreksizleşerek /c-'ye değiştiği örnekler mevcuttur:

ET *yağ-* “yağmak” (EDPTCT: 896) > ÇT *yağ-* (ÇTS: 1218) > ÖT *yāğ-* (ÖTİL-2: 58-59) ~ DM *cāv-* “yağmak” (D-BT2: 145, Hl-BT4: 268).

ET *yap-* “kapamak” (EDPTCT: 870) > ÇT *yap-* (ÇTS: 1230) > ÖT *yāp-* (ÖTİL-2: 43) ~ DM *ca(m-il)-* “siper etmek” (K-BT1: 180).

ET *yığ-* “yığmak” (EDPTCT: 897) > ÇT *yığ-* (ÇTS: 1249) > ÖT *yığ-* (ÖTİL-2: 274-275) ~ DM *ciy-* “yığmak, toplamak” (K-BT1: 179, R-BT2: 436, Hl-BT4: 210, D-BT2: 86).

ET *yığla-* “ağlamak” (EDPTCT: 897) > ÇT *yığla-* (ÇTS: 1250) > ÖT *yığlä-* (ÖTİL-2: 274) ~ DM *cilä-* “ağlamak” Hş-BT3: 174, D-BT2: 40, R-BT2: 378, Hl-BT4: 450).

ET *yür-* “yürümek” (EUTS: 302) > ÇT *yügürük* (ÇTS: 1264) > ÖT *yügürük* (ÖTİL-5: 74) ~ DM *cüyrük* “çevik, hızlı” (KbY-BT3: 274, Hl-BT4: 442).

ET *yañul-* “yanılmak” (EDPTCT: 951) > ÇT *yañul-* (ÇTS: 1229) > ÖT *yänğil-* (ÖTİL-5: 114) ~ DM *cänğil-* “yanılmak, sapmak” (D-BT2: 180).

ET *yel-* “telaşla koşmak” (ETS: 257) > OT *yel-/yél-/yil-* koşmak, hareket etmek (DLT: 975; KTS: 985) > ÇT *yel-/yil-* (ÇTS: 1246, 1254) > ÖT *yél-* (ÖTİL-2: 8) ~ DM *cel-* “esmek, rüzgâr gibi hareket etmek” (YA-BT1: 93-94).

OT *yama-* “yamamak” (KTS: 937) > ÇT *yama-* (ÇTS: 1226) > ÖT *yämä-* (ÖTİL-5: 111) ~ DM *cämä-* “katılmak, birleşmek” (TH- BT5: 44).

Ölçünlü Özbek Türkçesinde sızıcılaşarak /s/’ye değişen ET /y/ foneminin destan metinlerinde süreksizleşerek /c-/’ye değiştiği örnekler de mevcuttur:

ET *yüz-* “(su vb.de) yüzmek” (EDPTCT: 984) > ÇT *yüz-* (ÇTS: 1019) > ÖT *süz-* (ÖTİL-3: 583) ~ DM *cüz-* “(su vb.de) yüzmek” (D-BT2: 172; Hl-BT4: 344).

ET’de ön seste bulunan /y-/’lerin süreksizleşerek /c-/’ye değişmesi Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tipik özelliklerindedir.

KGT *caa-* “yağmak” (KGTS-1: 468), KZT *cav-* (KTTTS: 168), KMT *cav-* (KMTS: 144), KKT *cav-* (KKTS: 231).

KGT *cap-* “kapamak” (KGTS-1: 512), KZT *cabıl-* (KTTTS: 149), KKT *cap-* (KKTS: 227).

KGT *cıy-* “yığmak” (KGTS-1: 602), KZT *ciy-* (KTTTS: 177), KMT *cıy-* (KMTS: 152), KUMT *cıy-* (KUMTS: 92), KKT *cıy-* (KKTS: 244).

KGT *ıyła-* “ađlamak” (KGTS-1: 979), KZT *cıla-* (KTTTS: 190), KMT *cıla-* (KMTS: 150), KKT *cıla-* (KKTS: 241).

KGT *cür-* “yürümek, koşmak” (KGTS-1: 665), KZT *cür-* (KTTTS: 189), KMT *cürü-* (KMTS: 163) KMT *cürü-* (KMTS: 163), KKT *cür-* (KKTS: 254).

KGT *cañıl-* “yanılmak” (KGTS-1: 510), KZT *cañıl-* (KTTTS: 162), KMT *cangıl-* (KMTS: 138), KKT *cañıl-* (KKTS: 227).

KGT *cel-* “yelmek” (KGTS-1: 554), KMT *cel* “yel” (KMTS: 147), KKT *cel-* (KKTS: 237).

KGT *cama-* “yamamak” (KGTS-1: 493), KZT *cama-* (KTTTS: 158), KMT *cama-* (KMTS: 136), KKT *cama-* (KKTS: 224).

KGT *süz-* “(su vb.de) yüzmek” (KGTS-1: 1881), KZT *cüz-* (KTTTS: 188), KMT *cüz-* (KMTS: 164), KKT *cüz-* (KKTS: 256).

1.1.4. İkizleşme

OT *saķız* “sakız” (KTS: 652) > ÇT *saķız* (ÇTS: 942) > ÖT *säķiç* (ÖTİL-S: 465) ~ DM *saķķız* (D-BT2: 90).

OT *saķız* sözcüğü, destan metinlerindeki kullanımıyla paralel olarak KKT’de *saķķız* (KKTS: 486) biçimindedir.

1.1.5. Ünsüz Düşmesi

1.1.5.1. Ön seste Ünsüz Düşmesi

/ş-/ > ø

ET *siş-* “şişmek” (ETS: 200), OT *sış-/şiş* *şişmek* (KTS: 686; HATS: 550, 552) > ÇT *şış-/şiş-* (ÇTS: 1049) > ÖT *şış-* (ÖTİL-4:584) ~ DM *iş-* “şişmek” (KbY-BT3: 204).

ET *siş-* sözcüğünün destan metinlerinde *iş-* biçiminde kullanımı mevcuttur. Bahse konu ses olayı Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde de görülür:

KZT *is-* “şişmek” (KTTTS: 672), KKT *is-* (KKTS: 213).

1.1.5.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

/-ğ-/ > ø

Destan metinlerinde ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan art damaksıl */ğ/*ların eridiği örnekler mevcuttur:

ET *odun-* “uyanmak” (EUTS: 138) > ÇT *oyak-/oyğan-/uyğan-/uyan-* (ÇTS: 868-869, 1191) > ÖT *uyğân-* (ÖTİL-4: 275) ~ DM *oyân-* (D-BT2: 105, D-BT2: 291, R-BT2: 507, K-BT1: 176).

Aynı durum Kazak ve Karakalpak Türkçeleri için de geçerlidir:

KZT *oyan-* “uyanmak” (KTTTS: 421), KKT *oyan-* (KKTS: 433).

/-l/ > ø

Destan metinlerinde */l/* ünsüzüyle biten tek heceli eylemlerin sonundaki ünsüzlerinin zarf-fiil eki *[-p]*’den önce düştüğü örneklerle rastlanır:

ET *bol-* “olmak” (Şirin, 2016: 446) > ÇT *bol-/böl-/ol-* (ÇTS: 161) > ÖT *bol-* (ÖTİL-4: 412) ~ DM *bo-* “olmak” (YA-BT1: 72, KbY-BT3: 382).

ET *al-* “almak” (EDPTCT: 124) > ÇT *al-* (ÇTS: 29) > ÖT *âl-* (ÖTİL-4: 412) ~ DM *â-* “almak” (HI-BT4: 7).

ET *kıl-* “kılmak” (EDPTCT: 616) > ÇT *kıl-* (ÇTS: 620) > ÖT *kıl-* (ÖTİL-5: 291) ~ DM *kı-* “kılmak” (R-BT2: 372, R-BT2: 375, R-BT2: 533).

ET *kal-* “kalmak” (EDPTCT: 615) > ÇT *kal-* (ÇTS: 567) > ÖT *kâl-* (ÖTİL-5: 326) ~ DM *ka-* “kalmak” (R-BT2: 490, R-BT2: 516).

Bilhassa tek heceli eylemlerin sonundaki /l/ ünsüzünün [-p] zarf-fiil ekinden önce düşmesi sözlü dilde sık görülen bir ses olayıdır. Bu ses olayı Kırgız ve Kazak Türkçelerinde yazı diline de geçmiştir (Çengel, 2005: 101; Biray vd. 2018: 50).

/-z-/ > ø

Teklik (nezaket şekli) ve çokluk ikinci şahıs zamirlerinin son sesindeki /z/'ler nezaket için kullanılan [+lär] eki öncesinde düşebilmektedir:

DM *silär* “sizler” (R-BT2: 439).

1.1.5.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

/-g/, /-ğ/ > ø

Eski Türkçe çok heceli ad soylu sözcüklerin sonundaki /g/ fonemi, ölçünlü Özbek Türkçesinde korunmuş veya tonsuzlaşarak /k/'ye değişmişken destan metinlerinde bazı sözcüklerde düşmüştür:

ET *irig* “kaba, sert” (EDPTCT: 222) > ÇT *irig/irik* “iri, büyük, yoğun, cüsseli, hacimli” (ÇTS: 535) > ÖT *yirik* (ÖTİL-2: 269) ~ DM *iri iri, büyük* (D-BT2: 141, Hş-BT3: 188, Hl-BT4: 209).

ET *kiçig* “küçük” (EDPTCT: 696) > ÇT *kiçig/kiçik/kicik/küçük* (ÇTS: 632) > ÖT *kiçik* (ÖTİL-2: 378) ~ DM *kiççi* “küçük” (Hş-BT3: 196).

ET *köprüg* “köprü” (EDPTCT: 690) > ÇT *köprüg, köprük, köprü* (ÇTS: 658) > ÖT *köprik* (ÖTİL-2: 464) ~ DM *köpir* “köprü” (Hş-BT3: 91).

ET *tirig* “yaşayan, canlı” (EDPTCT: 543) > ÇT *tirig/tirik/tiri* (ÇTS: 1134) > ÖT *tirik* (ÖTİL-4: 109) ~ DM *tiri* “hayatta, diri, canlı” (KbY-BT3: 374).

ET *katıg* “sert, sağlam, sıkı” (EDPTCT: 597) > ÇT’de *katıık*, *katııg*, *katı*, *katıık*, *katııg* (ÇTS: 594) > ÖT *katıık* (ÖTİL-5: 264) ~ DM *katıı* “katı, sert; sağlam; güçlü” (K-BT1: 210, Hş-BT3: 118, R-BT2: 392).

ET *toruğ* “koyu kızıl, doru” (EDPTCT: 538) > ÖT *torıık* (ÖTİL-4: 245) ~ DM *torı* “koyu kızıl, doru” (KbY-BT3: 454).

Çok heceli ad soylu sözcüklerin sonundaki /g/ ve /ğ/’ların düşmesi ses olayı, Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde tipiktir (Tekin ve Ölmez, 2003: 108).

KGT *iri* “iri, büyük” (KGTS-2: 1005), KZT *iri* (KTTTS: 671), KKT *iri* (KKTS: 212), TMT *iri* (TTS: 382).

KGT *kiçik* “küçük” (KGTS-2: 1269), KZT *kişi* (KTTTS: 265), KKT *kişi* (KKTS: 275), TMT *kiçi* (TTS: 409).

KGT *köpürö* “köprü” (KGTS-2: 1373), KZT *köpir* (KTTTS: 248), KKT *köpir* (KKTS: 284), TMT *köpri* (TTS: 422).

KGT *tirik* “canlı, hayatta olan” (KGTS-2: 2051), KZT *tiri* (KTTTS: 575), KKT *tiri* (KKTS: 590).

KGT *katuu* “katı” (KGTS-2: 1150), KZT *katıı* (KTTTS: 301), KKT *katıl* (KKTS: 327).

KGT *toru* “doru renk” (KGTS-2: 2084), KZT *torı* (KTTTS: 545), KKT *torı* (KKTS: 598), TMT *dör* (TTS: 171).

/-h/ > ø

/h/ fonemi, yarı ünlü niteliğinde bir sestir. Oluşumu esnasında ses aygıtına teması oldukça zayıftır. Dolayısıyla bu sesin bulunduğu sözcüklerde düşme, türeme veya değişme gibi ses olaylarına sık rastlanır (Karataş, 2019: 328). Destan metinlerinde daha çok Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerde bu durumun örnekleri mevcuttur:

Ar. (+Far.) *kiblegâh* “kible” (ATS: 685) > ÇT *kible-gâh* (ÇTS: 619) > ÖT *kıblägâh* (ÖTİL-5: 273) ~ DM *kıblägâ* “kible” (D-BT2: 125).

Far. *kûtâh* “eksik, noksan, kısa” (FTS: 346) > ÇT *kûtâh/küteh/küteh* (ÇTS: 675) > ÖT *kotâh* (ÖTİL-2: 476) ~ DM *kotâ* “eksik, noksan” (HI-BT4: 539).

Far. *külâh* “külah” (FTS: 342) > ÇT *külâh/küleh* (ÇTS: 680) > ÖT *külâh* (ÖTİL-2: 426) ~ DM *külâ* “külah” (HŞ-BT3: 146, R-BT2: 452).

Far. *penâh* “sığınma, iltica etme” (FTL: 109) > ÇT *penâh/peneh/penâ* (ÇTS: 889) > ÖT *pânâh* (ÖTİL-3: 214) ~ DM *pânâ* “hami, himaye, himaye eden” (R-BT2: 390).

/h/ foneminin sahip olduğu karakteristik özellikten dolayı ortaya çıkan bu türden ses olayları herhangi bir Türk yazı dili için tipik değildir.

/-t/ > ø

Far. *müft* “bedava, ücretsiz” (FTS: 391) > ÇT *müft* (ÇTS: 792) > ÖT *müft* (ÖTİL-3:656) ~ DM *müp* “bedava” (D-BT2: 201).

Far. *dōst* “dost” (FTS: 193) > ÇT *dōst/dost* (ÇTS: 303) > ÖT *dost* (ÖTİL-1:677-678) ~ DM *dos* “dost” (R-BT2: 488).

Far. *rāst* “tesadüf” (FTS: 201) > ÇT *rāst* (ÇTS: 910) > ÖT *rāst* (ÖTİL-3: 392-393) ~ DM *irās* “tesadüf” (TH- BT5: 45).

Bilhassa Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerin sonunda /t/ düşmesi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yazı diline girmiştir.

KGT *dos* “dost” (KGTS-1: 832), KZT *dos* (KTTTS: 129), KKT *dos* (KKTS: 125), TMT *dost* (TTS: 171).

1.1.6. Hece Kaynaşması

Destan metinlerinde Eski Türkçe /ğ/'ların iç seste sızıcılaşarak erimesi sonrasında karşılaşılan ünlülerin kaynaşması söz konusudur:

ET *oğul* “evlat, oğul” (EDPTCT: 83) > ÇT *oğul* (ÇTS: 859) > ÖT *oğul* (ÖTİL-5: 193) ~ DM *ul* “erkek çocuk” (YA-BT1: 130, D-BT2: 141, R-BT2: 377, R-BT2: 401, R-BT2: 443, H1-BT4: 56).

OT *oğrülä-/oğurlä* “çalmak” (KTS: 568-570) > ÇT *uğurla-/oğurla-* (ÇTS: 1181) > ÖT *oğrülä-* (ÖTİL-5: 193-194) ~ DM *urlä-* “çalmak” (H1-BT4: 530).

Destan metinlerindeki bu kullanım Kazak ve Karakalpak Türk yazı dilleriyle paralellik gösterir.

KGT *uul* “oğul” (KGTS-2: 2171), KZT *ul* (KTTTS: 584), KKT *ul* (KKTS: 620).

KGT *uurda-* “çalmak” (KGTS-2: 2172), KZT *urla-* (KTTTS: 587), KKT *urla-* (KKTS: 623).

1.1.7. Göçüşme

Destan metinlerinde teklik birinci şahıs zamirlerinin yönelme durum ekiyle birlikte *mëğan* “bana” biçiminde kullanıldığı örnekler mevcuttur (K-BT1: 269, D-BT2: 13, D-BT2: 182, H1-BT4: 67). Bu kullanım teklik ikinci şahıs zamiri ve yönelme durumu ekiyle *sëğan* “sana” (D-BT2: 13, D-BT2: 82, Hş-BT3: 17, Hş-BT3: 87) *bu* işaret zamiri ve yönelme durumu ekiyle *buğân* “buna” (D-BT2: 11) biçiminde kullanılmaktadır.

Destan metinlerindeki bu kullanım Kazak ve Karakalpak Türk yazı dilleriyle paralellik gösterir.

1.2. Karmaşık Söz Yapısında Olan Sözcükler

İki ya da daha fazla gramatikal unsura ait parçadan oluşan yeni sözcüklere karmaşık söz *complex word* adı verilir (Karaağaç, 2018: 526). Destan metinlerinde bu türden sözcüklere rastlanır.

Ölçünlü Özbek Türkçesinde bu, şı ve u işaret zamirlerinin eşitlik-benzerlik durum eki [+däy]'le çekimlenmiş biçimleri destan metinlerinde *buy*, *şuy* ve *uy* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır:

DM *buy* “böyle” (D-BT2: 250).

DM *uy* “öyle” (D-BT2: 250, Hş-BT3: 43).

DM *şuy* “şöyle” (Hl-BT4: 87).

Ölçünlü Özbek Türkçesindeki bu, şı, u işaret zamirleri, zamir [n]'si ve eşitlik-benzerlik durum eki [+däy] ile et- yardımcı fiilinden oluşan yapıya karşılık olarak destan metinlerinde *şuyt-*, “şöyle etmek, şöyle yapmak” (D-BT2: 86, KbY-BT3: 348, Hş-BT3: 117); *buyt-/boyt-* “böyle yapmak, bu şekilde yapmak” (KbY-BT3: 337, Hl-BT4: 522, R-BT2: 514, Hş-BT3: 115, YA-BT1: 147) ve *uyt-* “öyle, o şekilde etmek” (Hş-BT3: 160, D-BT2: 297, R-BT2: 487, Hl-BT4: 522) biçimleri kullanılmıştır.

Ölçünlü Özbek Türkçesindeki *ka* soru zamiri, zamir [n]'si ve eşitlik-benzerlik durum eki [+däy] ile et- yardımcı fiilinden oluşan yapıya karşılık olarak destan metinlerinde *kayt-* nasıl yapmak (K-BT1: 260, R-BT2: 475, R-BT2: 568, KbY-BT3: 323, Hş-BT3: 118, D-BT2: 286) biçiminin kullanıldığı görülmüştür.

1.3. Ek ve Edatlarda Görülen Ses Olayları

Soru eki, ölçünlü Özbek Türkçesinde [-mi] biçiminde tek şekillidir (Coşkun, 2000: 79). Destan metinlerinde soru şeklinin düzensiz olarak [-mä] ve [-pä] biçimleriyle yapıldığı da görülür.

kammä “az mı” (KbY-BT3: 332), *toymä* “toy mu” (Hl-BT4: 266), *äytärmä* “söyler mi” (D-BT2: 15), *gäppä* “söz mü” (Hl-BT4: 343)?

Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde soru eki, ses uyumlarına bağlı olarak [-mA], [-bA] ve [-pA] biçimlerinde kullanılır (Tamir, 2007: 455; Uygur, 2010: 36; Ergönerç Akbaba, 2009: 98).

Belirtme durumu eki, Çağatay Türkçesinde isimlerden sonra genellikle [+nI], teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra [+I] ve teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra [+n] biçimindedir (Argunşah, 2014: 123). Ölçünlü Özbek Türkçesinde bu ek [+ni] biçiminde tek şekilli olarak kullanılır (Coşkun, 2000: 76). Destan metinlerinde ek düzensiz olarak [+di] ve [+ti] biçimlerinde de kullanılmıştır:

ältâtdi “altı atı (hayvan)” (R-BT2: 404)

târâtti “abdesti” (Hl-BT4: 361)

Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Nogay Türkçeleri gibi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde destan metinlerinde görüldüğü üzere belirtme durumu ekinin /d/’li ve /t/’li biçimleri kullanılır (Tamir, 2007: 452; Ergönerç Akbaba, 2009: 97; Kasapoğlu Çengel, 2005: 168; Uygur, 2010: 36).

/r/ fonemi, karakteristik olarak düşme eğilimi gösteren seslerden biridir. Bu durum, destan metinlerinde eklerin bilhassa şimdiki-geniş zaman kip ekinin sonundaki /r/ fonemi için söz konusudur:

koÿämi “koyar mı, bırakır mı?” (R-BT2: 476).

oyämä “oyar mı?” (R-BT2: 442).

otiri “oturur” (K-BT1: 209).

turi “durur” (D-BT2: 167).

Ölçünlü Özbek Türkçesinde vasıta durumu çoğunlukla *bilän*, seyrek olarak *ilä* ve nadiren *birlä* edatlarıyla yapılmaktadır. *ilä*’nin eklediği örneklere de rastlanır (Coşkun, 2000: 77-78). Destan metinlerinde vasıta

durumunun bazı örneklerde [-män] ekiyle yapıldığı görülür: *tilâvmän, kızmän* vb. (K-BT1: 179, D-BT2: 38, D-BT2: 54, D-BT2: 82, R-BT2: 402, R-BT2: 459). Benzer şekilde Kazak Türkçesinde de vasıta durumu için [-men/-ben/-pen] ekleri kullanılır (Tamir, 2007: 454-455).

Sonuç

Ergeş Cumanbulbul oğlı'ndan derlenerek yayımlanan destanların dili Özbek Türkçesidir. Bununla birlikte, destan metinlerinde konuşma diline ait unsurlara da tesadüf edilir. Bahse konu ağız unsurlarının sistemli olarak değil, düzensiz bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, bazı gramatikal unsurların ölçünlü dil ve konuşma dilindeki biçimlerinin nöbetleşe kullanıldıkları görülmüştür. Çalışmada, ölçünlü Özbek Türkçesinden farklılık gösteren konuşma diline ait dil unsurları üzerinde durulmuştur.

Çalışma kapsamında, yaklaşık olarak dokuz temel ve yirmi üç alt başlık çerçevesinde seksen üç madde ele alınmış, bunların takribi olarak %24'lük bir kısmının herhangi bir Türk yazı diline atfedilebilecek tipik özellikler taşımadığı tespit edilmiştir. İncelenen unsurların, yaklaşık %5'lik bir oranla doğrudan Oğuz grubu Türk yazı dilleriyle; %71'lik bir oranla ise Kıpçak grubu Türk yazı dilleriyle benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır. Kıpçak grubu Türk yazı dilleri içerisinde de Kazak ve bilhassa Karakalpak Türkçeleriyle daha çok uyum gösterdiği görülmektedir.

Özbek Türkleri, köken itibarıyla Kıpçak Türkleriyle ilişkili olduğu bilinen Türk topluluklarındandır. Özbek Türkçesindeki arkaik Kıpçakça unsurlar da bu durumu destekler nitelik taşır. Fakat çalışma özelinde tespit edilen Kıpçak grubu Türk lehçelerine has unsurların tamamen bu durumla bağlantılı olduğu düşünülemez.

Destan metinlerindeki düzensiz benzerliklerin en büyük nedenlerinden biri olarak Karakalpakların uzun süredir Özbeklerle bir arada yaşıyor olmaları gösterilebilir. Ayrıca Özbek destancılık geleneği ve Korğan destancılık mektebi üzerine yapılan çalışmalar vasıtasıyla Nurabdulla Cirav ve Kurbanbay Cirav gibi meşhur Kazak ve Karakalpak destancıların Nurata'ya gelerek burada Korğan destancılarından ders aldıkları ve Özbek destanlarını icra ettikleri bilinmektedir. Netice itibarıyla Kazak, Karakalpak ve Özbek destancılarının etkileşimde buldukları da böylece anlaşılmaktadır. Özbek destan metinlerindeki ağız unsurlarıyla Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasındaki mevcut benzerliklerin büyük oranda bu tür etkileşimlerden kaynaklı olduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

ADİL	Azerbaycan Dilinin İzahlı Luğeti
Ar.	Arapça
ATS	Arapça-Türkçe Sözlük
ATTTBY	Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük
AZT	Azerbaycan Türkçesi
ÇT	Çağatay Türkçesi
ÇTS	Çağatay Türkçesi Sözlüğü
D-BT2	Dalli
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DM	Destan Metinleri
EATS	Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü
EBT	Eski Batı Türkçesi
EDPTCT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
ET	Eski Türkçe
ETS	Eski Türkçe Sözlük
Far.	Farsça
FTL	Farsça-Türkçe Lugat
HAT	Harezm Altınordu Türkçesi

HATS	Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü
H1-BT4	Haldarhan
Hş-BT3	Huşkeldi
K-BT1	Küntuğmiş
KbY-BT3	Kündüz Bilan Yılduz
KGT	Kırgız Türkçesi
KGTS	Kırgızca Türkçe Sözlük
KKT	Karakalpak Türkçesi
KKTS	Karakalpak Türkçesi Sözlüğü
KMT	Karaçay Malkar Türkçesi
KMTS	Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü
KT	Karahanlı Türkçesi
KTS	Karahanlı Türkçesi Sözlüğü
KTTTS	Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü
KUMT	Kumuk Türkçesi
KUMTS	Kumuk Türkçesi Sözlüğü
KZT	Kazak Türkçesi
NT	Nogay Türkçesi
OT	Orta Türkçe
ÖT	Özbek Türkçesi
ÖTİL	Özbek Türkçesinin İzahlı Lügati
R-BT2	Ravşan
TDK	Türk Dil Kurumu
TH- BT5	Tercime-i Hal
TMT	Türkmen Türkçesi
TTS	Türkmence-Türkçe Sözlük
YA-BT1	Yekke Ahmet

Çevriyazı Harfleri ve Diğer İşaretler

â	Geniş, art, yarı yuvarlak, normal süreli, /a-o/ arası bir ünlü
ä	Yarı açık, ön, düz /a-e/ arası bir ünlü (açık e)
è	Yarı geniş, ön, düz, /e-i/ arası bir ünlü (kapalı e)
đ	Tonlu, sızıcı, dişler arası ses
ğ	Tonlu, süreksiz, arka damak ünsüzü
ħ	Tonsuz, sızıcı, hırıltılı, sürekli, arka damak ünsüzü
ķ	Tonsuz, süreksiz, arka damak ünsüzü
ñ	Tonlu, akıcı, arka damak ünsüzü
ŷ	Tonlu, sızıcı, sürekli, çift dudak ünsüzü

- // Ses birimleri gösterir.
 [ ] Alt ses birimleri ve biçim birimleri gösterir.
 ~ Nöbetleşme gösterir.
 - Mastarları ve bağımlı biçim birimleri gösterir.
 > -e genişir. (a > b: a, b'ye genişir)
 < -den gelir. (a < b'den gelir)

Kaynakça

- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. (Birinci Baskı). İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kesit.
- Arikoğlu, E. vd. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II*. (Birinci Baskı). Bişkek: KTMÜY.
- Ata Yıldız, N. (2019). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. (İkinci Baskı). Ankara: Akçağ.
- Axundov, A. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Luğati I-IV*. (Birinci Baskı). Bakü: Şərq-Qərb.
- Bayat, F. ve Aliyeva Çınar, M. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. (İkinci Baskı) İstanbul: Ötügen.
- Biray, N. vd. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bulbul Teraneleri I-V. (1971-1973). *Ergeş Cumanbulbul Oğlining Destan ve Termeleri*. (Söyleyen: Ergeş Cumanbulbul Oğlu, Yayına Hazırlayan Hadi Zarif). (Birinci Baskı). Taşkent: Fen Neşriyatı.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. (Birinci Baskı). Oxford University Press.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. (Birinci Baskı). Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunku, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*. (İkinci Baskı). Ankara: TDK.
- Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*. (İkinci Baskı). Ankara: Grafiker.
- Eşankul, C. (2018) Ergeş Cumanbulbul oğlining 'Han Dalli' ve 'Revşenhan' Destanları Hakıda, *Özbek Folklorşunasligi Meseleleri VIII. Kitap*. (Haz. Şehnaze Nazarova, Berna Mirzayeva) Taşkent: Fen Neşriyatı. (100-105).
- Etik, A. (1968). *Farsça Türkçe Lûgat*. (Birinci Baskı). İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yay.

- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). İstanbul: Say.
- Karağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. (İkinci Baskı). Ankara: TDK.
- Karataş, M. (2019). *Her Yönüyle Türk Dili*. (Birinci Baskı). Kayseri: Kimlik Yay.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ.
- Koç, K. vd. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ.
- Mirzayev, T. (2013). *Hadi Zarif Suhbetleri*. Taşkent: SHAMS-ASA.
- Mirzayev, T. ve Corayev, M. (2018). “Küntoğmiş Destani Hakida Ba'zi Mülahazalar”, *Özbek Folklorşunasligi Meseleleri VIII. Kitap*. (Haz. Şehnaze Nazarova, Berna Mirzayeva) Taşkent: Fen Neşriyatı. (34-53).
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. (Birinci Baskı). İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Ankara: TDK.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. (Birinci Baskı). Ankara: TDK.
- Tamir, F. (2007). Kazak Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri içinde* (s.430-480) Ankara: Akçağ.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Ankara: TDK.
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. (Birinci Baskı). Ankara: Simurg.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Tohliyev, N. (Ed). (2008). *Özbek Tilining İzohli Lugati*. (Birinci Baskı. Ciltler 1-5). Taşkent: DİN.
- Turdimov, Ş. (2018) “Men Şairmen Şunday Aytsam Yaraşar... *Özbek Folklorşunasligi Meseleleri VIII. Kitap*. (Haz. Şehnaze Nazarova, Berna Mirzayeva) Taşkent: Fen Neşriyatı. (54-81).
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Büyük Türkçe Sözlük*. (Onuncu Baskı). Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu. (2021). *Yazım Kılavuzu*. (Yirmi Yedinci Baskı). Ankara: TDK.

- Uygur, C. V. (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kriter Yay.
- Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Ankara: TDK.
- Ünlü, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Konya: Eğitim Yay.
- Ünlü, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Konya: Eğitim Yay.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. (Birinci Baskı). Konya: Eğitim Yay.
- Zarif, H. (2018). “Ülken Halk Sanatkârı”. *Özbek Folklorşunasligi Meseleleri VIII. Kitap*. (Haz. Şehnaze Nazarova, Berna Mirzayeva) Taşkent: Fen Neşriyatı. (5-33).